

מגיני איש

בירור דברים אודות דברי מרן החזון איש זללה"ה שלא יפלו פצצות בבני ברק מהדורה שניה, אדר תשפ"ו

א

דברי מרן החזון איש

(א) בספר שיחות חיים (להג"ר נתן איינפלד זצ"ל, עמ' ע"ח) הביא עדות מכלי ראשון בזה"ל: סיפר לי אחד מתלמידי הישיבה הקדושה פונביז', שבשנת תש"ח שהיו ההפצצות בארץ ישראל, וביום אחד הלך הנ"ל להתפלל מנחה בבית מדרשו של החזון איש, ולפני התפלה נשמעה "אזעקה", ואז לא היו עדיין מקלטים, והיו נמלטים לפרדס הידוע, מכיון שהפציצו רק במקומות מגורין, וגם מבית מדרשו רצו לברוח לפרדס, אמר להם החזון"א: תשארו כאן ליד, ואחרי כמה דקות נשמעו ונראו מטוסים (מצריים או סורים) מעל שמי בני ברק, והמספר הנ"ל שמע איך שהחזון"א לוחש בשקט: **איך איש נישט בומבדירן בני ברק** (אני גוזר שלא להפציץ את בני ברק), וחוזר על זה בדבוקות, ואכן הפצצות כולן נפלו על מגרשים ריקים מחוץ לעיר.

(ב) עוד הובא בספר הנ"ל בשם הגאון רבי מאיר הוניגסברג שליט"א, שבשנת תש"ח למד בישיבת תפארת ציון בבני ברק, ואז היה הר"מ מרן הגר"מ ליפקוביץ בעל המנחת יהודה, ואז הפציצו בארץ ישראל, וגם ליד בני ברק, והמטוסים עברו בבני ברק וראו ושמעו אותם, וגם שמעו טוב את ההפצצות, והיו אזעקות בזמן השיעור, ואמר בעל המנחת יהודה לתלמידי השיעור בשם החזון איש: **לא להפסיק השיעור, ולהשאר בהישיבה ללא כל פחד, כי בבני ברק לא יפציצו**, וכמובן שכך היה המשיכו ללמוד ללא כל מורא ופחד.

ומביא שם עוד, שאלתי זה גם לבעל ה"מנחת יהודה" (שליט"א) ואישר הדבר, ואמר **שכולם ידעו זה אז ממרן החזון"א שבבני ברק לא יפציצו ואין כל ספק בזה**.

(ג) עוד מובא בספר תולדות יעקב (להגרא"ש קניבסקי שליט"א, עמ' קל"ו-קל"ז) שבזמן מלחמת יום הכיפורים היה פחד גדול, ואמר מרן הגר"מ קניבסקי זצ"ל **"יש קבלה ממרן החזון"א שאת בני ברק לא יפציצו"**. ושלשת המעשים הללו הובאו בספר המוסמך מעשה איש (להגר"צ ירוב שליט"א, ח"א עמ' קע"ג).

(ד) ומו"ר מרן הגר"ח קניבסקי זצ"ל היה חוזר על כך מאות ואלפי פעמים, שהחזון איש הבטיח שבבני ברק לא יפלו טילים, וכפי ששמעתי בעצמי מפיו, וכך מעידים כל בני ביתו¹. וכתב מו"ר זצ"ל במכתבו המפורסם מיום א' ד' כסלו תשע"ג (נדפס בספר אגרות וכתבים ח"ב סי' רכ"ג) בזה"ל:

בעזה"י ד' כסלו תשע"ג

כדאי הוא ר"ש לסמוך עליו בשעת הדחק (ברכות ט"א) ור"ש ס"ל בספרי עקב ל"ח אין זה קידוש ה' שדברי צדיקים קיימין בחייהן ובטלין לאחר מיתתן (ולא יתכן כן) וא"כ כשהחזון"א זצ"ל אמר שבבני ברק לא יהיו פצצות כמו שהעיד הגה"צ רא"צ טורצין זצ"ל בודאי יתקיים גם היום ואין לפחד כלל

חיים קניבסקי

(ה) ובאמת שמו"ר סיפר פעמים רבות ששמעו כן בעצמו ממרן החזון"א [ומה שכתב כן מו"ר בשם הגרא"צ טורצין זצ"ל², הוא דרך ענווה, וכמו במקומות רבים בקונטרס הזכרונות שמביא דברים מתלמידי מרן החזון"א בשמו, אף ששמעו כן בעצמו מהחזון"א].

ובספר כל משאלותיך (להגרא"מ מן שליט"א, עמ' תרנ"ד) הובא בשם מו"ר הגר"ח קניבסקי זצ"ל: **בהפצצות בבני ברק היינו כולם נכנסים לחדר של החזון איש, ואז אמר לנו שלא יהיו פצצות בבני ברק, ולא היה. ועוד הובא שם בשמו: שלא יהיו פצצות בבני ברק שמעתי ממנו כמה פעמים**.

¹ ומטעם זה הורה לנו מו"ר הגר"ח קניבסקי זצ"ל (ב' טבת תשס"ט) כשהגענו לבני ברק לצורך שמחה משפחתית, והיו ידיעות על כך שעומדת לפרוץ מלחמה, שלא נחזור לבית מכיון שבני ברק היא מוגנת ויציאה ממנה נחשבת כיציאה למקום סכנה.

וגדולה מזו שמעתי ממו"ר זצ"ל (ק"ק תשע"ד) במענה לשאלת הגר"ר תנחום פישוהוף שליט"א, שכיח כר"מ בישיבה בבית שמש, האם לנסוע מבני ברק כדי למסור שיעור בישיבה, והורה מו"ר זצ"ל שלא יסע, אף שעל ידי זה הבחורים יתבטלו.

² רבינו לא פירט במכתבו מה העיד הגה"צ רבי **אלעזר צדוק טורצין זצ"ל**, ואפרט את המעשה כפי ששמעתי מאחד מבני המשפחה.

רבי אלעזר צדוק הגיע למרן החזון איש בבחורות, בשליחות אחד מידידיו, שביקש ממנו לשאול את החזון איש על הצעת שידוך שהוצע לו עם נערה

(ו) וכן סיפר מרן הגר"י אדלשטיין זצ"ל (גאון יעקב, גליון קמ"א) שבאותה תקופה למד בישיבת פוניבז', ומדי פעם היו שומעים אזעקה, היה בא אוריון ממצרים וזורק פצצה, והיינו שומעים את הפיצוץ הגדול, **והחזון איש אמר שבבני ברק לא תיפול פצצה**, ואכן לא נפלו פצצות בבני ברק.

ב

אם הגנה זו קיימת גם בזמנינו

(ז) הנה ישנם כאלו שרצו לטעון ולפקפק, כאילו דברי מרן החזון"א נאמרו רק לשעתם, אך מי יאמר שהבטחה זו קיימת ונשארת לעולם ולעולמי עולמים.

אך מי לנו גדול מרבינו הקה"י, שנקט בפשיטות ש"יש קבלה ממרן החזון"א שאת בני ברק לא יפציצו", וכפי שהובא לעיל, ואמר כן בשנת תשל"ד, למעלה מעשרים שנה לאחר הבטחת החזון"א בשנת תש"ח, הרי שהיה ברור לרבינו הקה"י שהבטחה זו קיימת לעד ולעולמי עולמים. ורבינו הגר"ח קה"ק הורה כן במשך כל השנים, אף למעלה משבעים שנה לאחר הבטחת החזון"א, כיון שהיה ברור לו שדברי החזון"א קיימים לעולמים, וכמו שהביא במכתבו מדברי הספרי (פר' עקב פסקא ל"ח) שאמרו שם: "רבי שמעון בן יוחי אומר, אין זה קדוש השם, שדברי צדיקים קיימים בחייהם ובטלים לאחר מיתתם", והוסיף על כך רבינו במכתבו "ולא יתכן כן".

(ח) ויש שפקפקו לומר, שרבינו לא אמר כן אלא להרגיע את הציבור שלא יפחדו, אך לא שהיה בטוח באמת שהבטחתו של מרן החזון איש קיימת גם היום.

אך מלבד מה שדברר זה לא יתכן, כיון שהרי רבינו בוודאי ידע שלאחר שהוא אומר כן לאלפים ורבבות בשם החזון איש, אם ח"ו כן יפול טיל בבני ברק, הרי יהיה בזה חילול ה' עצום, ובוודאי שלולי שהיה בטוח בכך לא היה אומר דבר זה בשם החזון איש.

ומלבד זאת, עדות לכך שרבינו היה בטוח בדבר זה במאה אחוז שבוודאי לא יפלו טילים בבני ברק, ניתן ללמוד מהמעשה שסיפרה רעייתו הרבנית ע"ה, שבאחד מלילות השבת בזמן מלחמת המפרץ, נשמע פיצוץ אדיר, ודיברו על כך שנפל טיל בבני ברק, והיא סיפרה זאת לרבינו, והוא הגיב: "לא נכון, זה לא נפל בבני ברק. בבני ברק לא יפלו טילים", ובאמת התברר שהטיל נפל ברמת גן ממש בסמיכות לבני ברק. ואלמלא שרבינו היה בטוח בדבר זה, כיצד הוא יכל לומר בבירור לאחר מעשה שהטיל לא נפל בבני ברק, אלא ודאי שרבינו היה בטוח בהבטחתו של מרן החזון איש, ואם כן גם לאחר ששמעו נפילת טיל בבני ברק, היה פשוט אצלו כביעתא בכותחא שהטיל לא נפל בבני ברק. (ט) ואותם המפקפקים חזרו לטעון לאחר פטירת מו"ר מרן הגר"ח קניבסקי זללה"ה, שכל ההגנה היתה רק בחייו, אך לאחר פטירתו כעת כבר אין את השמירה על בני ברק.

ופשוט שאין צריך להשיב על טענה שכזו, שהרי כל דברי רבינו הגר"ח קה"י היו שלא יתכן שדברי צדיקים קיימין בחייהן ובטלין לאחר מיתתן, ואם כן פשוט שדברים אלו שייכים גם בזמנינו.

וכך אמרו בשנה האחרונה מרנן הגר"ב ד' פוברסקי, הגר"י זילברשטיין, הגר"ש שטינמן, הגר"א גרבוז, הגר"מ לובין, הגר"א דינר, הגר"ש גלאי שליט"א ועוד, שבוודאי שדברי רבינו הגר"ח קניבסקי זצ"ל בשם החזון"א קיימים גם כיום לאחר פטירתו, וגם כיום קיימת ההבטחה שלא יפלו טילים בבני ברק.

ומרן הגר"ב ד' פוברסקי שליט"א הוסיף, שהשמירה כיום היא עוד יותר גדולה מאשר בחייו, כיון שבחייו היה זה כבודו של החזון"א שדבריו לא

ממשפחת גולדברג (אחותו של הגאון רבי זלמן נחמיה גולדברג זצ"ל), ורבי אלעזר צדוק בא לשאול את החזון איש בשליחות ידיו על הצעת השידוך. החזון איש בתגובה אמר לו: זה שלך! ואכן כך היה, והוא התחתן עם אותה נערה.

לאחר נישואיהם, הם התגוררו בירושלים, ושנה לאחר החתונה, פגז פגע באשתו הצעירה, והיא נפטרה.

רבי אלעזר צדוק בא כשהוא שבור ורצוצ לחזון איש, והחזון איש אמר לו: זה היה שלך! רק נגזר שהיא תהיה אשתך רק במשך שנה! ואז אמר לו החזון איש, תתחתן שוב, וכעשיו אל תגור שוב בירושלים, אלא תגור כאן בבני ברק, ובבני ברק לא יפלו פצצות!

יהיו בטלים לאחא מיתתו, ואילו לאחר פטירתו זה גם כבודו של החזון איש וגם כבודו של ר' חיים, עכ"ד.

ג

פרדס כץ

(י) רבים שאלו כיצד יתכן שנפל ט"ל בפרדס כץ (כ' סיון תשפ"ה) הרי החזו"א הבטיח שבבני ברק לא יפלו פצצות, ושכונת פרדס כץ שוכנת בתחומי העיר בני ברק.

אלא שאין זו הפעם הראשונה בה נופלת פצצה בפרדס כץ, וכבר היה לעולמים, עוד בחיי מרן החזו"א זצ"ל, וכפי שמובא בספר חוט שני (חנוכה עמ' ש"ט) בשם מרן הגר"נ קרליץ זצ"ל בזה"ל: סיפר רבינו (שליט"א), שבזמן החזו"א נפל פעם פצצה בפרדס כץ שבפאתי העיר בני ברק, ואמר החזו"א, **שמע מינה שפרדס כץ אין היא בני ברק** [אף שבאותה תקופה כבר פרדס כץ היתה בתחום שיפוטה של עיריית בני ברק].³

כעין זה מובא גם בספר מעשה איש (ח"ב עמ' קס"ג), פעם נפלה פצצה ליד "ארגמן", היא התפוצצה והזיקה, משסיפרו זאת לרבינו (החזו"א), אמר: **כנראה שמקום זה אינו בתחום בני ברק!** [מפעל ארגמן היה על הגבול של רחוב ז'בוטינסקי, בין בני ברק לפרדס כץ, סמוך למיקום מכון מור כיום].⁴

גם הגאון רבי **יחזקאל ברטלר** זצ"ל סיפר, שבאו לחזו"א כדי לומר לו שצריכים לחפור שוחות לצורך הגנה מהפצצות, והחזון איש אמר להם שאין צורך כי בבני ברק לא יפלו פצצות, ולמחרת נפלה פצצה במפעל ארגמן, והחזון איש אמר: זה ראייה שארגמן זה לא בני ברק!

(יא) ובשנים האחרונות שהתיישבו בפרדס כץ הרבה יראים ושלמים, נשאל רבינו האם גם בפרדס כץ יש הבטחה שלא יפלו טילים, ואמר שאם יקפידו על שימוש בגנרטור ובמים של שבת גם שם לא יפלו טילים.⁵

ובאמת שבמקום נפילת הטיל לא מיבעיא שאין מקפידים שם על גנרטור, אלא רח"ל מחללים את השבת בריש גלי, ובשבת שקודם נפילת הטיל (פר' בהעלותך תשפ"ה) הציבו שם מחסומים כדי שלכה"פ לא יסעו שם בשבת, ובאו פורקי עול והסירו את המחסומים כדי שיוכלו לנסוע שם רח"ל, והשבת תובעת את עלבונה, וכעין מה שאמרו חז"ל (שבת ק"ט ב') אין הדליקה מצויה אלא במקום שיש חילול שבת.

ושוב ראיתי שכן התבטא מרן הגר"י **זילברשטיין** שליט"א (דברי חמד, גליון 74) לאחר נפילת הטיל בפרדס כץ, כי על מקומות שיש חילולי שבת בפרהסיא, אי אפשר לשאול שאלות.

וסיפר מרן הגר"י **אדלשטיין** זצ"ל (גאון יעקב, גליון קמ"א), שבבחרותו באו לספר לחזו"א שהיו שם חשש ביטחוני צריך לעשות עבור זה מלאכות בשבת, והתחילו לעבוד בפרדס כץ בשבת, ונפלה שם הפצצה והיו תשעה הרוגים, אמר על כך החזון איש - זו נקמת השבת!

ד

רסיסים

(יב) בשתי המלחמות האחרונות (תשפ"ה - תשפ"ו) נשלחו טילים רבים מאיראן שחלקם נפלו בשטחי גוש דן מסביבות בני ברק, אך בבני ברק

לא נפל אפילו טיל אחד. עם זאת, נפלו בבני ברק רסיסים רבים, אשר חלקם זרעו נזק וחורבן רב. ורבים שאלו, כיצד זה מסתדר עם הבטחת החזון איש שלא יפציצו את בני ברק.

(יג) אך באמת כבר היה לעולמים, וכפי שסיפר הגאון רבי **משה אליעזר שטייגל** זצ"ל, שאביו הגה"צ רבי **מתתיהו זאב שטייגל** זצ"ל היה גר בגבעת רוקח בסמיכות למרן החזון איש, והם היו בטוחים וסמוכים שבבני ברק לא יפלו פצצות כהבטחת החזון איש, וכאשר נפלה פצצה ליד מפעל "ארגמן", התעופפו רסיסים עד לביתם בגבעת רוקח, וסיפרו זה לחזון איש, ואמר: ארגמן זה לא בני ברק, ואמרו לו שנפלו כאן רסיסים, ואמר: אני דיברתי על פצצות, לא על רסיסים.⁶

(יד) בתקופת מלחמת המפרץ, היתה פעם אזהרה בליל שבת, ומו"ר מרן הגר"ח קניבסקי זצ"ל לא יצא מבית הכנסת לדרמן לאחר התפילה, אלא נשאר ללמוד בבית הכנסת, והמותין עד שיוודעו שכבר אין חשש ואפשר לצאת מבית הכנסת, ואמרו בשמו שעל אף שהחזון איש הבטיח שבבני ברק לא יפלו טילים ואין מה לחשוש, אך עדיין יש חשש מרסיסים.⁷

וכן סיפר הגאון רבי **יואל מקלב** שליט"א מותלמידיו המובהקים, שהיה אצל רבינו בשיעורו בירושלמי, ונשמעה אזהרה לאחר השיעור, ואמר להם רבינו **שמעט** השתדלות יש לעשות בגלל הרסיסים, וכשסגרו את התריסים אמר שיצאנו בזה ידי חובת השתדלות.

(טו) בקיץ תשע"ד, נפלו מספר רסיסים בבני ברק (ברח' שלמה המלך וברח' אורליאן) ועשרות אנשים באו לשאול את רבינו האם זה אומר שהבטחת החזון איש כבר אינה קיימת ויש להיכנס למקלטים. רבינו אמר לשואלים, שאמנם הבטחת החזון איש היתה על טילים ולא על רסיסים, אך גם מהרסיסים לא ייזקו, ואין צורך להיכנס למקלטים.

(טז) במלחמת איראן הראשונה (סיון תשפ"ה) נפלו מאות רסיסים בבני ברק, ובחסדי ה' איש לא נפגע.

בתחילת מלחמת איראן השניה (שב"ק י"א אשר תשפ"ו) נפל רסיס ענק על בית ברחוב דונולו בבני ברק, אשר זרע הרס וחורבן רב, אך אירעו שם נסים גדולים, כפי ששמעתי מאבי המשפחה הגאון רבי צבי הרשל גומבו שליט"א, שנפער חור ענק בתקרה, ובכל הבית התעופפו אבנים וזכוכיות מעוצמת ההדף, ולא אירע לאף אחד מבני המשפחה מאומה, ופירט בפרוטרוט את כל הנסים הגדולים שהיו שם.

בהמשך המלחמה (פורים תשפ"ו) יורט טיל בליסטי נוסף מעל שמי בני ברק, אשר גם ממנו נפלו מספר רסיסים רבי עוצמה בבני ברק, וגם אז ראו נסים גדולים ועצומים.

ברחוב רשב"ם, נפל רסיס על בנין, ובחסדי שמים איש לא נפגע. זוג יהודים מבוגרים שגרים באותה דירה שהו בדירה באותו זמן, וגם שם התעופפו זכוכיות מכל צדדיהם, ולהם לא אירע מאומה.⁸

ברחוב מרים הנביאה (שיכון ג') נפל רסיס בגן ילדים, שגם הוא גרם לנזק רב, אך אף אחד לא שהה במקום ולא אירע נזק לאף אדם.

ברחוב זונפלד (רמת אלחנן) נפל רסיס נוסף על בנין, ובחסדי שמים רוב דיירי הבנין לא נפגעו,⁹ כאשר גם בבנין זה התעופפו זכוכיות במספר דירות ובנסי נסים לא נפגעו מהם. באחת הדירות נפצעה אשה ברגלה, דירות

⁶ מבנו הגר"ר **שלום גרשון שטייגל** שליט"א.

⁷ מאחד ממתפללי בית הכנסת לדרמן שנכח במקום.

⁸ ומלבד זאת אמר רבינו כמה פעמים, שלא כדאי להסתובב ברחוב בשעת אזהרה מצד "למה תתראו", שמכיון שישנם יהודים שסובלים מכך ונמצאים בפחד עצום, זה לא יפה להסתובב ברחוב ולהראות להם שאנו רגילים וכביכול לשחק על משבתם.

מאידך, היו פעמים שרבינו הורה שכן אפשר להסתובב ברחוב בבני ברק בשעת אזהרה (כן העידו משמו הגרמ"ב זילברברג שליט"א והגר"א עמר שליט"א) ויתכן שהכל לפי הענין.

ומו"ר הגר"י מקלב שליט"א אמר לי, שבאופן כללי רבינו הגר"ח קניבסקי זצ"ל סבר לא לנהוג בהפקרות מוחלטת, ואמנם סבר שא"צ לעשות השתדלות יתירה כמו להיכנס למקלטים [על סמך הבטחת מרן החזו"א], אך לא היתה דעתו לצאת סתם כך לרחוב ללא כל השתדלות.

ומרן הגר"ד **לנדו** שליט"א כתב (סיון תשפ"ה) מכתב על כך שבכל מקום צריכים להזהר, וכפי ששמעתי מבני משפחתו, עיקר חרדתו לא היה על ענין הכניסה למקלטים [ומרן שליט"א עצמו אינו נכנס לממ"ד מכיון שאין לו ממ"ד בביתו, ואינו הולך לשהות בבית בנו שיש לו ממ"ד בביתו כפי שישנם אחרים שמפחדים שעושים כן, וגם בביתו אינו נכנס לחדר פנימי בשעת אזהרה], אלא כאשר שמע שבחורים באחת הישיבות בבני ברק עלו לגג בשעת אזהרה כדי לצפות ביירוטים וכן פצחו בריקודים על הגג, על זה היה עיקר חרדתו, שנוהגים בהפקרות מוחלטת, ללא מינימום של השתדלות.

⁹ בתשקורת סיפרו שהיו שם שני פצועים, אך לאחר בירור מעמיק התברר לי שלא אירע להם כלום, אך הם חששו והתפנו לבית חולים לבדיקות, ובחסדי שמים שוחררו ללא כל נזק כשכל תוצאות הבדיקות היו תקינות.

¹⁰ בתשקורת פרסמו על שלשה פצועים שהיו באותו בנין, אך לאחר בירור שערכתי אצל קרוב-משפחתם של שנים מה"פצועים" התברר שאמנם האשה נפלה בדרכה למקלט, אך למעשה לא אירע להם דבר.

³ מרן הגר"נ **קרליץ** זצ"ל דן שם לגבי מי שהלך לשבת חנוכה להוריו או לבית חמיו, האם צריך להדליק נרות חנוכה בביתו, וכתב שאם הוא באותה העיר, אין זה נחשב שעקר דירתו מביתו וצריך להדליק בביתו, אך אם מתארח בעיר אחרת זה נחשב שעקר מדידתו הקבועה ואין צורך להדליק בביתו, ועיר אחת מיקרי כל שההרגשה שלו שהוא נמצא באותה העיר, אף שהמרחק גדול בין ביתו למקום שמתארח. ועל זה הביא מרן הגר"ק את דברי החזו"א על פרדס כץ, ומ"מ למעשה הורה שבזמנינו שהרבה חרדים גרים שם ויש שם הרבה מוסדות תורה, מיקרי כבר אותה העיר לבני ברק [ומסתבר שכונת רבינו הגר"ק, שלענין חנוכה שנמדד לפי הרגשת האדם האם זה אותה עיר, מכיון שבזמנינו הרבה חרדים גרים בפרדס כץ, יש לזה הרגשה כעיר אחת, אך לענין הבטחת החזו"א, על מקום זה לא נאמרה ההבטחה].

⁴ ומו"ר מרן הגר"ח **קניבסקי** זצ"ל היה מורה פעמים רבות לאברכים שגור בפרדס כץ, שיעברו להתגורר בבני ברק.

ובאמת שכל ההסתכלות על פרדס כץ [וכל מה שמעבר לרחוב ז'בוטינסקי] בעבר היתה כשטח נפרד מבני ברק, שם התגוררו מחללי שבת בפרהסיא שלא זכו לשמירת תורה ומצוות, והיה ידוע שגבול בני ברק הוא הכביש השחור (ז'בוטינסקי); ראו לדוגמא בספרו של ראש עיריית בני ברק הרב יצחק מאיר 'על חומותיך בני ברק' חלק א' עמ' 227-209, וכן בספרו של ראש עיריית בני ברק הרב משה אירנשטיין 'שליח ציבור' חלק א' עמ' 259.

⁵ ואמר לי הגאון רבי **יצחק שאול קניבסקי** שליט"א, שאף אם יקפידו שם על גנרטור ומים של שבת, אין הכוונה שעל ידי זה הוא בכלל הבטחת החזו"א, כי החזו"א הבטיח רק על מה שהיה בתחומי בני ברק בזמנו, ומקום זה אינו כלול בהבטחתו, אלא שרבינו הגר"ח הבטיח מעצמו שאם ישמרו שם על גנרטור ומים של שבת לא יפלו שם טילים ולקח את האחריות על עצמו, וכמו שרבינו הבטיח שגם בקרית ספר ובתפרח לא יפלו טילים, אף שאין זה הבטחת החזו"א אלא הבטחה חדשה [וכן מרן הגר"י זילברשטיין שליט"א הבטיח גם על בית שמש ומקומות תורה נוספים שלא יפלו שם טילים, וגם זו היא הבטחה נוספת, ואין זה חלק מהבטחת החזון איש].

אך בחסדי שמים גם שם זה לא אירעה סכנת חיים, השי"ת ישלח לה רפואה שלימה¹¹.

אך כאמור אין בזה כל סתירה לדברי מרן החזון איש, כי כפי שנתבאר עיקר הבטחת החזון איש היתה על פצצות ולא על רסיסים, וגם מהרסיסים בחסדי שמים לא היו כל נפגעים בנפש.

וכן אמר לי מו"ר מרן הגר"ש שטינמן שליט"א לאחר נפילת הרסיסים הנ"ל (כ' אדר תשפ"ו) שאין בזה כל סתירה לדברי החזון איש, כיון שהחזון איש דיבר על פצצות ולא על רסיסים, וכמו שאין הבטחה מהחזון איש שלא יהיו בבני ברק על יריות או פיגועים או תאונות דרכים, גם לגבי פצצות ההבטחה היא שלא יפציצו את בני ברק, דהיינו שלא יפלו הפצצות עצמם בבני ברק, אך אין הבטחה מפורשת על כך שלא יפלו רסיסים או שלא יינזקו מההדף. אך מ"מ גם לגבי הרסיסים וההדף גם כן ישנה את השמירה בבני ברק, אך לגבי זה ודאי שייך שמא גירום החטא¹².

ה

חובת השתדלות

(יז) לאחר שנתברר למעלה מכל ספק, כי בבני ברק ישנה הגנה ושמירה, ואין כל חשש שיפלו בה טילים ופצצות, יש מקום לדון, האם על פי זה אין צורך לעשות כל השתדלות בבני ברק, או שגדרי ההשתדלות נקבעים לפי דרך הטבע, ואין מתחשבים בהם בהבטחה סגולית.

ושאלתי שאלה זו את מו"ר מרן הגר"ח קניבסקי זללה"ה (עש"ק ט' כסלו תשע"ג) האם יש להיכנס למקלט בזמן שיש אזעקה, ומו"ר הביט בי בפליאה, ואמר "**החזון איש אמר שבבני ברק לא יפלו טילים**", דהיינו שהיה ברור לו שאם החזון איש אמר שלא יפלו טילים בבני ברק אין צריך לעשות השתדלות.

וכך הורה רבינו עוד עשרות ומאות פעמים, כפי ששמעתי בעצמי מפיו במלחמת כסלו תשע"ג ובמלחמת תמוז-אב תשע"ד, ושמעתי מעדים נאמנים שכך הורה בכל המלחמות מאז מלחמת המפרץ ועד לסוף ימיו. וסיפר לי החברותא של א"י הגה"צ רבי משה פוליסנסקי זללה"ה, שבזמן מלחמת המפרץ רבים אטמו את חלונותיהם ועסקו בכל מיני השתדלות, אך א"צ זצ"ל על פי דברי רבינו הגר"ח קניבסקי זצ"ל לא עשה כלום, ואכן ב"ה לא אירע כל נזק.

(יח) וסיפר לי מו"ר הגאון רבי יואל מקלב שליט"א, כי מרן הגרא"מ שך זצ"ל מסר באותה תקופה שיעור כללי בשיבת פוניבז', ובאמצע השיעור נשמעה אזעקה, והשיעור הופסק באמצעו וכולם ירדו למקלט, והגאון רבי יואל שליט"א סיפר את זה למו"ר מרן הגר"ח קניבסקי זצ"ל, ומו"ר זצ"ל אמר לו: "**לא טוב עשו**".

והגאון רבי בנימין גרוסברד שליט"א העיד, כי בזמן מלחמת המפרץ למד בשיבת פוניבז', וכאשר נשמעה אזעקה כל בני הישיבה ירדו למקום מוגן, והיחיד שנשאר בהיכל הישיבה ולמד היה הגאון רבי יצחק שאול קניבסקי שליט"א שנהג כן על פי הוראת אביו.

והגאון רבי משה מרדכי שולצינגר זצ"ל מסר שיעור דף היומי בביהמ"ד יחי כל באותה תקופה, ונשמעה אזעקה, והוא המשיך את השיעור כרגיל, והבעלי בתים באו בטענה שהוא מסכן את כל משתתפי השיעור,

¹¹ אכתוב כאן דבר נוסף, אשר באמת התחבטתי הרבה האם לכותבו או לא, אך למעשה לאחר התייעצות עם ת"ח שליט"א החלטתי לכותבו, וכעין מה שאמרו, או לי אם אמור או לי אם לא אמר, ולבסוף אמרה, ומהאי קרא אמרה, כי ישרים דרכי ה' וצדיקים ילכו בם ופושעים יכשלו בם (בבא בתרא פ"ט ב').

שמעתי מאדם נאמן, שבזמן המלחמה בקיץ תשע"ד, נשאל מו"ר מרן הגר"ח קניבסקי זצ"ל, האם ההגנה על בני ברק קיימת גם על אלו ששייכים למפלגה שהוקמה כדי ללחום ברבותינו זצ"ל (אשר מו"ר התבטא עליהם באותה תקופה בחריפות גדולה ואכמ"ל), והשיב לו מו"ר זצ"ל בזה"ל "על משוגעים לא דיברתי" (ולאחר מכן הוסיף מו"ר: "עוד מעט רוטשילד בונה בית חולים גדול, שילכו לשם" (באותה תקופה בנה ד"ר הרב משה רוטשילד זצ"ל את בנין חי"ה עבור חולי נפש) ע"ד]. וכעין זה שמעתי גם מהגאון רבי יצחק שאול קניבסקי שליט"א.

ויש שיאמרו, שרבינו אמר כן בדרך בדיחותא בעלמא ולא התכוין לכך ברצינות, ואמנם יתכן מאוד שרבינו כן התכוין לכך ברצינות, וכפי שיראו כמה אסונות שאירעו אצל אנשי הקבוצה הנ"ל ורבינו תלה זאת בביזוי תלמידי חכמים, אך גם לו יהי כן שרבינו אמר כן בדרך בדיחותא בעלמא, מ"מ כיון דנפיק מפומיה דמר הואי כשגגה שיוצא מלפני השליט (וכעין זה מצינו במועד קטן פ"ה א', כתובות כ"ג א' וס"ב ב', בבא מציעא ס"ח א', ובירושמי שבת פ"ד ה"ד ופס"ה ה"א, כתובות פ"ב ה"ו, סוטה פ"ט הל"ז, עבודה זרה פ"ב ה"ב, ע"ש).

¹² והוסיף מו"ר מרן הגר"ש שטינמן שליט"א, שבאמת מי שעושה יותר עבירות, יתכן שיותר צריך להחמיר בגדרי ההשתדלות, כיון שלגבי השמירה הרבה פחות חזקה.

¹³ מתלמידיו הגאון רבי יואל מקלב שליט"א.

¹⁴ ואף מרן החזון איש סמך על כך למעשה, וכפי שהובא לעיל שאמר משום כן לא ללכת לפרדס אלא להישאר בביתו, וכן הורה למרן הגר"ח ליפקוביץ זצ"ל לא להפסיק את השיעור בזמן ההפצצות וכפי שהובא לעיל; מעשה נוסף בו סמך מרן זצ"ל על כך והורה שאין צורך לעשות השתדלות, ראו בספר כל משאלותינו (להגר"א מן שליט"א, עמ' תרנ"ד) מה שהביא בזה בשם הגר"א דינר שליט"א על

ושלח מכתב לרבינו ושאלו מה היה צריך לעשות, ורבינו כתב לו "יפה עשית".

(יט) ובאמת שהוראה זו היא כבר ממרן הגר"י קניבסקי זצ"ל, וכפי שמובא בספר ארחות רבינו (ח"ה עמ' ע"ב, ובמהדורה החדשה עמ' ק"ג) בזה"ל: בעת האזעקה ביה"כ מו"ר התפלל בביה"כ לדרמן, אמרו למו"ר שיש אזעקה, אמר שיתפללו טוב וירבו ללמוד, ולא יקרה שום דבר, ולא צריך ללכת למקלט.

ובאחד הפעמים שנשאל מו"ר מרן הגר"ח קניבסקי זצ"ל האם צריך לרדת למקלט, השיב: החזון איש והסטייפלר לא ירדו, ושאלו את רבינו, שהרי החזון איש והסטייפלר היו בדרגה אחרת, וזכות התורה שלהם הגינה עליהם, והשיב: אם זה היה מחובת ההשתדלות, גם הם היו יורדים¹³.

(כ) ובטעם הדבר, נראה שרבותינו הגר"י ק והגר"ח ק סברו, שמכיון שהחזון איש גזר שלא יפלו טילים בבני ברק, ממילא לא יתכן שיפלו טילים בבני ברק, ואף בגדרי ההשתדלות אין צריך לחוש לכך כלל¹⁴.

ומה שהקשו על כך, שהרי אין סומכים על הנס, ועוד שאף אם יעשו לו נס, הרי על ידי כן מנכים לו מזכויותיו (שבת ל"ב א', תענית כ"ב). החילוק הוא פשוט, שכל זה לסמוך על נס בעלמא, אך כאשר צדיק גזר, הרי הקב"ה טבע בעולמו את המציאות שצדיק גוזר והקב"ה מקיים ואין זה בגדר נס [וכעין זה כתב המהרש"א (קידושין כ"ט ב') שהצלה שמגיעה על ידי תפילה אינה נחשבת נס ולא מנכים עבורה מהזכויות]. וכמו שראינו מעשים בכל יום אצל רבותינו החזו"א והקה"י והגר"ח ק, שהגיעו אליהם עם מקרים של פיקוח נפש, שהרופאים הורו לעשות טיפול רפואי מסויים, והם הורו שלא לעשות, וכי נאמר שמי ששומע בקול גדולי ישראל הוא סומך על הנס?!

וידדי הרב דוד קניבסקי שליט"א הראני מכתב בו נשאל מו"ר הגר"ח קניבסקי זצ"ל, למה אין בעיה של אין סומכים על הנס לסמוך על הבטחת החזו"א שלא יהיו פצצות בבני ברק, ומו"ר זצ"ל השיב בכת"ק: "**ברכת צדיק אינו נס**".

(כא) ומלבד זאת, במציאות אין זה דרך נס, כיון שדרך נס היא אם יבוא טיל שמיועד ליפול בדיוק במקום שאדם זה נמצא, ובסוף הטיל לא פגע והוא ניצל, אך כאשר הטיל אמור לפגוע במקום אחד מתוך כל העיר ומעבר לה, הסיכוי שהטיל יפגע דווקא במקום זה הוא נמוך מאוד [והן אמנם שבהלכות פיקוח נפש יש לחוש אפילו לספק רחוק כמו שאמרו חז"ל (יומא פ"ד ב') שלא הלכו בפיקוח נפש אחר הרוב, ואפילו במקום שיש כמה ספיקות מחללים שבת על כך (כמבואר במשנה יומא פ"ג א'), ועל כן בוודאי שמחוץ לבני ברק חובה לילך למקלט בשעת אזעקה ואין לסמוך על כך שהוא חשש רחוק¹⁵, אך מ"מ אין זה גדר של נס שמנכים עבור זה מזכויותיו].

(כב) ויש להוסיף, שכך היתה דעת רבינו הגר"ח ק שאין צריך לעשות השתדלות בבני ברק¹⁶, אך יש מרבותינו שהורו שכן יש לעשות איזו השתדלות גם בבני ברק, ומ"מ גם הם סמכו למעשה על דברי החזו"א להקל יותר בבני ברק.

הוראת החזו"א באסיפת רבנים שהתקיימה בביתו שבבני ברק לא יהיו הפצצות ואין צריך לעשות השתדלות.

¹⁵ וגדולה מזו שמעתי ממ"ר מרן הגר"ח קניבסקי זללה"ה, שאף במקום שיש גם יהודים שאינם שומרים תומ"צ, ובזמן אזעקה נכנסים למקלט נשים פרוצות, גם כן יש לילך למקלט.

וכעין זה נשאל מו"ר זללה"ה במכתב (אלול תשע"ד, הובא בספר פותח את ידך להג"ר אהרן יהושע פסין שליט"א, עמ' תר"ב) אם להיכנס למקלט שיש בו נשים הלבושות בחוסר צניעות ויועד שיצטרך לשהות שם זמן רב ואין עצה כדי להימלט מלהביט בהן, והשיב "יסגור עיניו", והוסיף בע"פ "שיתפלל שלא יצטרך לזה". ונשאל עוד, אם המציאות היא שממש אין עצה כיצד להימלט מלהביט באותם נשים ויצטרך לשהות שם זמן רב ביותר, האם אפשר לומר דכיון דכתב ולא יראה בך ערות דבר ושב מאחריך אין המקלט מגן ולא יכנס למקלט, והשיב (שם עמ' תה"א) "אונס רחמנא פטרי" ופק"נ דוחה הכל".

אמנם פשוט שהאדם מצידו חייב לעשות כל טעדיק כדי שלא ייכשל, ורק אם לא שם לב ונכשל, על זה נאמר אונס רחמנא פטריה.

עוד אמר לי מו"ר מרן הגר"ש שטינמן שליט"א, שיתכן שאף שזו היתה הוראת מו"ר זצ"ל באופן כללי, מ"מ יש מקרים יוצאים מן הכלל, והכל לפי הענין.

[ודעת מרן הגר"י זילברשטיין שליט"א, שבמקום שיש נשים פרוצות, כיון שזו סכנה ורוחנית, א"צ לילך למקלט, וכפי שהאריך בזה בספרו חשוקי חמד (בכורות ז"י) והובאו דבריו בקובץ דברי רבותינו עמ' קט"ז-ק"ח. וכן הורו מו"ר הגר"י טשנר שליט"א (חשון תשפ"ד) והגר"מ מ' לובין שליט"א (עש"ק כ"ד סיון תשפ"ה). והאריך בזה הגר"י טשנר במאמר מיוחד, נדפס בקובץ דברי רבותינו עמ' ק"ד-ק"ח].

¹⁶ אך אמר לי מו"ר מרן הגר"ש שטינמן שליט"א בשם רבינו הגר"ח ק, שמ"מ לא להסתובב בחוץ בשעת אזעקה, משום "למה תתראו", כיון שרבים אינם מבינים את זה.

מִן הַגֵּרָאִי לִשְׁטֵינְמָן זצ"ל הורה (עטרת תפארת גליון 307, מעדות תלמידו הגרמני שניידר שליט"א) שבבני ברק אין צריך להיכנס למקלט, רק הוסיף שישגרו את החלונות בגלל חשש הדף¹⁷. וזאת אף על פי שבשאר חלקי הארץ סבר שחייבים לילך למקלט¹⁸, ואף באמצע הלימוד והתפילה ואפילו באמצע שמו"ע¹⁹.

וכן מִן הַגֵּרָאִי זילברשטיין שליט"א הורה (חורף תשפ"ד) לשאלת כמה ישיבות, שבישיבות מחוץ לבני ברק חייבים להיכנס למקלט באמצע הסדר, אך בישיבות בבני ברק אין צריך להיכנס למקלט באמצע הסדר (דברי רבותינו עמ' נ"ח).

וכן הורה מִן הַגֵּרָאִי זילברשטיין שליט"א (סיון תשפ"ה) שבשאר רחבי הארץ יש להיכנס למקלט גם באמצע שמו"ע²⁰, אך הוסיף: **"אבל כאן בבני ברק זה משהו אחר, החזון איש פטר אותנו, אבל צריכים לשמור על השבת, פה יש הבטחה של החזון איש, עוד לא קרה פה שום מקרה"**. כמו כן, הורה שבבני ברק אין להעיר את הילדים באמצע הלילה כדי לילך למקלט.

(כג) ומה שנשמע לפעמים מדבריהם של מנהיגי הדור זצ"ל ויבדלחט"א לכאורה לא כך. יש להביא בענין זה את מה שמוזכר בספר בית אמי שנשאל מִן הַגֵּרָאִי קניבסקי זצ"ל, איך הוא אומר שאין צריך לעשות השתדלות ולא צריך לאטום את הבתים כהוראות הרשויות, ואילו מִן הַגֵּרָאִי מ שך זצ"ל כן אוטם את ביתו. והשיב מִן הַגֵּרָאִי זצ"ל: הרי אנו בטוחים בכחו - הוא המסכה והחדר האטום שלנו - ואילו הוא בענוותנותו אינו מכיר בכך. ומעבר לכך, הלא הרב שך מפורסם בעולם כולו, ודבריו נשמעים גם בתקשורת, ועל כן עליו להיזהר לבל יגרום סערות ציבוריות. אני לעומת זאת - מי מלבד השכנים מכיר אותי? **יש לי אפשרות לומר בגלוי את דעתי של הרב שך!**

והגאון רבי חיים מרדכי אוזבנדר שליט"א סיפר, שלמד באותה תקופה בישיבת פוניבז', והוריו פחדו מהמצב השורר בארץ הקדש ורצו שישבו לארה"ב, והלך לשאול את מִן הַגֵּרָאִי מ שך זצ"ל על כך, והרב שך אמר לו: **ר' חיים קניבסקי אומר שבבני ברק לא יקרה שום דבר!**²¹

ומִן הַגֵּרָאִי קניבסקי זצ"ל נשאל באותה תקופה במכתב מאחד השואלים, מה על אדם לעשות, כאשר הוא רואה שכל זקני הדור אומרים שזה נחשב מקום סכנה ויש לעשות את כל ההשתדלות הנצרכת, ואילו רב אחד אומר שאין צורך בכל זה, למי הוא צריך לשמוע, וכתב לו רבינו: **"למי שידוע"**.

ובאמת שדבריהם של חלק מהרבנים שדיברו בענין זה, היו על פי בקשת הרשויות ופיקוד העורף, לאחר פגישה שהתקיימה בבית אחד מהרבנים (עש"ק י"ז סיון תשפ"ה) ואכמ"ל.

¹⁷ ולפעמים היה שולח אנשים שבאו לשאול מה גדרי חובת ההשתדלות בבני ברק, שישאלו את מִן הַגֵּרָאִי קניבסקי זצ"ל (עדות מקורבו הרב איסר שוב שליט"א).

¹⁸ כן הורה לאאמ"ר זללה"ה, וכן העידו רבים בשמו. אמנם מי שאין באפשרותו לילך למקלט, ועל פי הנחיות פיקוד העורף יש לו לשהות בחדר יותר פנימי, שמעתי ממִן הַגֵּרָאִי שטינמן זצ"ל שעד כדי כך אין צריך לדקדק, ואין זה בכלל חובת ההשתדלות.

¹⁹ כן העידו בשמו תלמידיו הגרמנים דינר והגרמני שניידר שליט"א, שיש להפסיק וללכת באמצע הלימוד והתפילה, ואף באמצע שמונה עשרה.

וכן הורה מִן הַגֵּרָאִי ש אלישיב זצ"ל (וישמע משה ח"א עמ' רע"ז, וכן העיד תלמידו הגרמני קוק בשמו) שאף באמצע תפילת שמו"ע או תלמוד תורה דברים יש להפסיק וליילך למקלט.

וכן הורה מִן הַגֵּרָאִי קניבסקי זצ"ל, שכאשר נשמעת אזעקה [מחוץ לבני ברק] בשעת הסדר, מחוייבים לרדת למקלט [ואמר שירד עם הגמרא]. וכן באמצע שמונה עשרה וכדו' גם כן מחוייבים להפסיק באמצע וללכת למקלט.

וכן מִן הַגֵּרָאִי פוברסקי שליט"א נשאל (חשון תשפ"ד) על ידי הגאון רבי ישראל יעקב פינקוס שליט"א, האם יש להיכנס למקלט בעת שמיעת אזעקה באמצע התפילה, והשיב שיש ללכת למקלט, בין בתפילת לחש ובין בחזרת הש"ץ [וה"ד בקובץ דברי רבותינו עמ' כ"א].

ומִן הַגֵּרָאִי ש שטינמן שליט"א אמר על כך, שפיקוד העורף ועיריית בני ברק פנו לרבנים נוספים כדי שיפרסמו דברים כאלו, אבל מי ששמע מִן הַגֵּרָאִי חיים מאות ואלפי פעמים דברים ברורים וחתוכים בשם החזו"א שבבני ברק לא יפלו טילים, מבין שלא שייך להכחיש את מה שגדלנו עליו כל השנים ולא שייך לשכוח את הכל ולנסח את הדברים בצורה שמשמעת לשני פנים - אי אפשר למחוק דברים ברורים שסמכו עליהם כל השנים²²!

וסברא נוספת כעין זה שמעתי ממִן הַגֵּרָאִי דרבקין שליט"א (כ"ג סיון תשפ"ה) שיש חילוק בין הוראה ציבורית להנהגה פרטית, שבהוראה ציבורית הנוגעת לרבים יש לקחת בחשבון שמתוך כל הרבים החשש שיקרה משהו לאחד מהם הוא הרבה יותר גדול, ולכן מורים להיכנס למקלט, אך אדם פרטי אצלו אין הסכנה גדולה כל כך, ועל כן הוא יכול לסמוך על כך ולא לילך למקלט.

ויסוד זה לחלק בין ההוראה לרבים לבין הנהגת כל יחיד ויחיד, מבואר כבר במכתבו של מִן הַגֵּרָאִי חזו"א בענין ההודעה לציבור למהר למקלט, ונדפס בספר שו"ת וחיידושים (סי' ע"ד) יעו"ש²³.

(כד) ואסיים בדברי מִן הַגֵּרָאִי אדלשטיין זצ"ל (ק"ץ תשע"ד) שבזמן מלחמת המפרץ כולם פחדו, הרב שך פחד, וכולם משנים: ר' חיים קניבסקי וגיסו ר' ראובן יוסף גרשונוביץ, **"ובסוף ראו שהם צדקו"**²⁴.

ונסיים בתפילה, שהשי"ת יאמר לצרותינו די, ונזכה בקרוב לתשועת עולמים, במהרה בימינו אמן.

הדברים היו לעיני אחד מגדולי ישראל שליט"א שעבר על הדברים מתחילתם עד סופם והורה לפרסם את הדברים

ניתן להשיג

משה פולינסקי, מתתיהו 13 בני ברק, 055-6723630

7147827@gmail.com

ניתן להשיג בכתובת המייל הנ"ל גם את הספר **דברי רבותינו** - דברי חיזוק מרבותינו גדולי ישראל שליט"א שנאמרו בתחילת המלחמה, וכן את הקונטרס **שומר ומקיים** - דברי חיזוק נוספים אודות הבטחת מִן הַגֵּרָאִי איש ואודות הכח של גזירת צדיק הערות והארות יתקבלו בברכה

²⁰ וכן הורה מִן הַגֵּרָאִי גם בעבר, וכפי שנדפס בזה באריכות בקובץ ווי העמודים וחשוקיהם (קובץ קכ"ח עמ' ל"ח).

²¹ כעין זה שמעתי מהרב יעקב ישראל קניבסקי שליט"א, שסיפרה לו אשה שבזמנו היתה מפוחדת מהמצב, ובאה למִן הַגֵּרָאִי מ שך זצ"ל, ואמר לה מִן הַגֵּרָאִי זצ"ל, שאין לה מה לפחד, כי כאן בבני ברק יש יהודי צדיק שאומר שבבני ברק לא יקרה כלום.

²² והוסיף מִן הַגֵּרָאִי ש שטינמן הגר"ד לנדו שליט"א מעורר שאין לסמוך שיקרה נס בכל מקום שהוא, היא כנראה כמו חזקיהו המלך שגנז ספר רפואות והודו לו (ברכות י"ב, פסחים י"א), משום שראה שלא מתפללים להקב"ה אלא סומכים על ספר רפואות, וגם מִן הַגֵּרָאִי לנדו שליט"א ראה שמכיון שבבני ברק יש הגנה ממילא יש רפיון בתפילה, ולכן הוא בא לעורר אותנו כדי שעל ידי זה יתחזקו יותר בתפילה.

²³ ומטעם זה יש מרביתנו שאף שהורו בבני ברק לנהוג על פי דרכי ההשתדלות וליילך למקום מוגן, בעצמם אינם עושים ההשתדלות זו.

כמו כן, אחד מגדולי ההוראה שליט"א שהוציא מכתב חריף בנושא זה, לא הלך מעולם עד היום בשעת אזעקה למקום מוגן, אף שיש ממ"ד בביתו, ורק כעת התחיל ללכת, וגם כעת הולך רק כשמסתדר בקלות, אך אינו קם ממיטתו כשנשמעת אזעקה באמצע הלילה וכדו'.

²⁴ אך הוסיף מִן הַגֵּרָאִי זצ"ל והתבטא כנגד אלו היוצאים לחוץ כדי לראות את היירוטים, כי **"איך אפשר ליהנות מדבר שאנשים אחרים סובלים ממנו"?**